

Kóczé Angéla: A romák rasszizálása és rasszista elnyomása

Definíció

A rasszizálás és a rasszista elnyomás olyan diszkurzív és strukturális mechanizmusok, amelyek eredményeképpen egy bizonyos csoport – jelen esetben a romák – fenotípus, kulturális és társadalmi jegyei alapján egy elképzelt, hierarchikus osztályozási rendszerbe helyeződik, és másként, alsóbbrendűként kategorizálódik. Ezek az elnyomó folyamatok a roma emberek mindennapi életében konkrét társadalmi gyakorlatokban, működésmódokban, politikákban és struktúrákban fejeződnek ki.

A „roma” politikailag konstruált identitás, amely Európában, Észak- és Dél-Amerikában, illetve a világ más területein élő, nomád vagy letelepedett, magukat romaként, cigányként, „traveller”-ként (Írország), szintiként (Németország), gitanoként, kalderásként, lováriként vagy más módon azonosító etnikai csoportokat foglal magába. Ezeket az etnikai csoportokat különféle kulturális gyakorlatok, hagyományok és nyelvek kapcsolják össze, illetve osztoznak a rasszizálódás, a rasszista előítéletek, a diszkrimináció és az erőszak tapasztalatában is. A „cigány” szóhoz kapcsolódó negatív konnotációk ellenére bizonyos közösségek, például az Egyesült Királyságban élő angol romanichal cigányok visszakövetelik a megnevezést, történelmi és politikai jelentőséget tulajdonítva neki. A romák önidentifikációja és identitáskonstrukciói elengedhetetlen szerepet játszanak politikai elismerésért folytatott harcukban.

Diaszpórában élő, rasszizált etnikai csoportként a romák globális megoszlása egyenlőtlen. Megalapozott becslések szerint Európában 6 és 12 millió közé tehető a számuk, akiknek kétharmada Közép- és Kelet-Európában él (Ringold et al. 2004). A romákról nehéz statisztikailag megbízható információkat gyűjteni, mert a velük kapcsolatos demográfiai adatok sokszor hiányosak vagy pontatlanok, illetve gyakran vonakodnak romaként azonosítani magukat az állami szervek előtt. Ennek oka az a történelmileg megalapozott félelem, hogy az így gyűjtött adatokkal a hatóságok visszaélhetnek, azok diszkriminációhoz és erőszakhoz vezethetnek.

Az akadémiai diskurzusban még mindig vita tárgyát képezi a romák eredete. Egy megközelítés szerint a roma népesség már a 10–11. század óta jelen van Európában, és egy Indiából elvándorolt csoportból ered, amelynek mesterségei és jellegzetességei máig meghatározzák a romákat (Heng 2018: 417–418, Fraser 1995:

33). Az indiai eredet elméletét nagyrészt nyelvi bizonyítékok támasztják alá (Hancock 1987, Fraser 1995, Matras 1995, 2002), ezeket genetikai vizsgálatok is megerősítették (Grasham et al. 2001, Morar et al. 2004). Az indiai eredet gondolata két 18. századi kutató, Johann Rüdiger (1751–1822) és Heinrich Grellmann (1753–1804) meglátásain alapul. Rüdiger, aki összehasonlító nyelvészettel foglalkozott, majd a politikai közgazdaságtan professzora lett, 1782-ben publikálta *Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien* [Az indiai cigányok nyelvéről és eredetéről] című tanulmányát, amellyel a romani nyelv indiai eredetét kívánta bizonyítani annak hindusztánival való összevetése által. Yaron Matras szerint ez volt „a romani dialektus első összefoglaló nyelvészeti leírása, és az első komoly kísérlet a nyelv összehasonlító vizsgálatára, amely megalapozta a romani további nyelvészeti kutatását” (Matras 1999: 89). Grellman szintén a „cigányok” indiai eredete mellett érvelt 1783-ban publikált, *Die Zigeuner* [A cigányok] című művében, amely Rüdiger könyvénél nagyobb nyilvánosságra tett szert, és az európai romák referenciapontjává vált (van Baar 2011: 78, Mayall 2004: 118–120, Matras 1999). E nyelvészeti megközelítés fókuszában a romani nyelv indiai eredete állt, illetve – orientalista módon – a cigányokat a többségtől megkülönböztető kulturális és viselkedésbeli sajátosságok, amelyeket az indiai örökséggel és vérségi köteléssel kapcsolt össze a szerző (Mayall 2004: 35).

A másik meghatározó felfogás elutasítja és élesen kritizálja a 18. századi cigánytanulmányok örökségét, amely – feltételezett – Európán kívüli eredetüket, nyelvüket és kultúrájukat hangsúlyozva „orientalizálta”, idegenként kezelte a romákat (Okely 1983). Ezt az új megközelítést képviselték a „holland konstruktivisták”, Leo Lucassen, Wim Willems és Annemarie Cottaar *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach* [Cigányok és egyéb vándorló csoportok: társadalomtörténelmi megközelítés] (1998) című műükben. Érvelésük középpontjában az a feltételezés áll, hogy a „cigányok” nem az évszázadokkal korábban Indiából érkezett utazók leszármazottjai, hanem bennszülött népesség, akiket foglalkozásuk tett vándorlóvá és így stigmatizált csoporttá Európában. Szerintük a jellegzetes kulturális jegyek később alakultak ki annak érdekében, hogy egy szélsőségesen ellenséges környezetben segítsék az ellenállást és a túlélést. Lucassen és munkatársai szerint az az elméleti keret, amely az etnicitás és a diaszpóra fogalmaival próbálja megragadni a romák helyzetét, „halálos csapda”. Az etnikai identitás a közös származás, történelem és kultúra tudatán alapul. E szerzők

érvelése mégis kikerülhetetlenül épít a 18. századi modernitás és a felvilágosodás programjának kritikájára. Szerintük ez a program is a romák elnyomásához és a mainstream kulturális kánonból való nacionalista, rasszista kirekesztéséhez járult hozzá.

Huub van Baar részletes kritikát fogalmaz meg a holland konstruktivistákkal kapcsolatban: „Központi tézisük elsősorban a felvilágosodás domináns és túlnyomórészt negatív szerepének hangsúlyozásán alapul, másodsorban pedig azon a feltételezésen, hogy a felvilágosodás »lényege« minden későbbi eseményben is felbukkan, legalábbis amikor ennek a feltételezett »lényegnek« a romák folyamatos stigmatizációjában játszott szerepéről van szó” (van Baar 2011: 93). Van Baar meggyőzően világít rá e két fent leírt, vitatott tudományos stratégia korlátaira, kihívásaira, belső ellentmondásaira és különbségeire. Ezek a ma is uralkodó, és újra meg újra termelődő megközelítések jelentősen befolyásolják a romák politikai, intézményes, kulturális és tudományos reprezentációjának alakulását (van Baar 2011: 77–105).

E domináns tudományos megközelítések nemcsak a romák eredetét igyekeznek megmagyarázni, hanem a csoport rasszizálódásához is hozzájárulnak. Az első megközelítés a romák különbözőségét, egyedülállóságát, furcsaságát hangsúlyozza azáltal, hogy rugalmatlan identitáshatárokat konstruál és rekonstruál. David Mayall ezt tömören így magyarázza: „[A romák] elkülöníthető faji identitásának konstrukciójában szerepet játszott az idegen eredet, a saját nyelv, a kulturális és viselkedésbeli különbségek, a létfenntartás módjai, és végül, de talán a legfontosabbként a rassz fogalma, a fiziológiai különbözőségben való hit” (Mayall 2004: 118). A romák érzékelt különbözősége szolgált alapot másként való megjelölésükhöz csakúgy, mint alárendeltségük, lekicsinylésük, tárgyiasításuk, elnyomásuk és rasszizálásuk gyakorlataihoz. E módon rögzül is egy faji alapon definiált, mozdíthatatlan, megváltoztathatatlan, állandó roma kultúra képzete. Ezzel ellentétben a konstruktivisták megkérdőjelezzik a romákról mint szenvedő, egynemű és folyamatosan elnyomott etnikai csoportról alkotott narratívát, amelyet kontraproduktív és homogenizáló, politikai célokat szolgáló megközelítésnek tartanak (van Baar 2011: 87). Szerintük ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja a romák valósága és a tudástermelés viszonyának komplexitását, illetve teljességgel alábecsüli a romák képességét a politikai részvételre, amely alakíthatja, sőt teljességgel meg is változtathatja reprezentációjukat.

Míg a nyelv- és kultúracentrikus első megközelítés (tudatosan vagy tudattalanul) társadalmilag konstruált faji kategóriákat használ, amelyek elkerülhetetlenül társadalmi identitások kialakulásához vezetnek, a második felfogás igyekszik eltüntetni mindenfajta etnicizált vagy rasszizált fogalmat. Ennek eredményeképpen azonban figyelmen kívül hagyja és elhomályosítja a roma identitást és annak a strukturális rasszizmussal való kapcsolatát. A Lucassen, Willems és Cottar (1998) által képviselt holland társadalmi konstruktivista érvelést képviselte a közelmúltban Martin Kovats (Kovats és Surdu 2015) és Mihai Surdu (2016) is.

A rassz és rasszizálás alternatív episztemológiája

Az akadémiai diskurzusban a romák rasszizálásának témája figyelmen kívül maradt, illetve nem teoretizálódott olyan szinten, mint más rasszizálódott csoportoké, beleértve többek között a feketéket, a zsidókat és a muszlimokat. A romák kimaradása a témát érintő tudományos diskurzus fősodrából tükrözi azt a hallgatólagos megállapodást, amely a rasszok közötti és ismeretelméleti hierarchia körül kialakult.

Ennek ellenére bizony a romákat is érintette a rasszizálás: etnicitásra és kultúrára hivatkozva megkülönböztetik, „másnak” és alsóbbrendűnek látják és akként kezelik őket. Ahogy Thomas A. Acton meggyőzően állítja, a tudományos rasszizmus a nemzetközi tudomány régóta fennálló normája, és bár az akadémiai diskurzusban elvesztette legitimitációját, „továbbra is befolyásolja a romákat/cigányokat/„traveller” csoportokat érintő populáris kultúrát és az akadémiai diskurzusokat” (Acton 2016: 1187). A második világháborút követően, amikor a holokauszt vált a rassz témájának elsődleges hivatkozási pontjává (Lewy 2000), a fogalom megszüntetése és tagadása lett jellemző Európában (Goldberg 2006). Ugyanakkor jelentése és következményei soha nem szűntek meg; a rassz koncepciója a társadalmi kapcsolatokban, gyakorlatokban és struktúrákban megszilárdulva továbbra is nagy hatással bír.

A romákkal kapcsolatos tudományos munka számtalan módot talált a rasszizálódásról való beszédre anélkül, hogy alkalmazta volna a kapcsolódó fogalmakat (pl. rassz). A szóhasználat magában foglalta többek között a „roma életstílus”, a „másként megjelölt kisebbség”, az „eticizálódott szegénység”, a „kisebbségi népesség” terminusokat is. Az utóbbi időben teret nyert egy új trend, főként a kritikai rasszelmélet és a feminista interszekcionalitás iskolájából kiindulva,

amelyek a rasszot – a gender, az osztály és más kategóriák mellett – mint elemzési kategóriát alkalmazzák, illetve tekintetbe veszik a rasszizálódást mint folyamatot és állapotot is a romák helyzetének feltárásakor (Kóczé 2018a). Bonilla-Silva (2015) többek között kevésbé befolyásos tudósok által elvégzett elméleti és empirikus munkákon alapuló új irányokat javasol a kritikai rasszelméletben. Azt az akadémiai diskurzusban elterjedt vélekedést, hogy az ismeretelmélet és a tudástermelés semleges, a társadalmi, politikai és gazdasági kontextustól független módon létezik, feminista és fekete tudósok régóta vitatják. Az ő újító munkájuk nyomában járva, évtizedekkel később roma feminista tudósok váltak a rasszista és szexista episztemológia elleni küzdelem élharcosaivá, felszólalva az európai tudástermelést semlegesként beállító megközelítés ellen (Kóczé 2018a). Ahhoz, hogy a rassz, a rasszizálódás és a faji meghatározottság fogalmait használva elemezhesük a romákkal szembeni, régóta tartó strukturális diszkriminációt, előbb meg kell kérdőjeleznünk a romákkal kapcsolatos ismeretelméleti alapvetéseket. A – fekete feministák által megalkotott – interszekcionalitás-elméletet és annak módszereit használva roma feminista tudósok elkezdtek felfedni az interszekcionális, tehát egymással együtt ható faji, osztály- és nemi alapú elnyomásokat, és megalkottak egy új, alternatív fogalmi nyelvet és magyarázó keretrendszert. Charles Mills lényeglátóan állapítja meg, hogy az alternatív ismeretelméletnek alávett perspektívából kell érkeznie. Érvelése szerint „a hegemon csoportok elől saját tapasztalataik jellemzően elfedik a társadalmi működés valóságát, illúziókat hoznak létre, míg az alárendelt csoportok tapasztalatai jellemzően – legalábbis potenciálisan – segítik a valósághű, adekvát fogalomalkotást” (Mills 1998: 28, idézi Bonilla-Silva 2015: 79). Számít, hogy a rasszizálódás tapasztalatait miképp fejezik ki és osztják meg, és azok miképp válnak tudássá. Alina Lemon hasonló észrevételeket tett azon tudás fontosságáról, amelyet a rendszerszintű rasszizmustól szenvedő emberek közvetítenek a társadalom felé. „[A] fehér elit ritkán tart fenn kapcsolatot a fehér szegényekkel [...], ugyanakkor ennek az elitnek még a legelszántabban vizsgálódó képviselői sem tudják átadni az anyagi körülményekről gyűjtött tudást olyan kézzelfogható módon, mint akik ismerik a szegénységet, annak szagát, érintését” (Lemon 2019: 20).

A romák történelmi rasszizálódása

A legtöbb tudós, aki a rasszot mint az emberi lényeg osztályozására és hierarchizálására szolgáló fogalmat értelmezi, amellel érvel, hogy az a 18. század második feléből, az európai gyarmatosítás kezdetétől ered (ld. Omi és Winant 2014; Allen 1994; Hananford 1996). Geraldine Heng (2018), szembemegy azonban azzal a közkeletű vélekedéssel, hogy a rassz, a rasszizmus és a rasszokban való gondolkodás a modern kor társadalmi, kulturális és politikai terméke lenne. Bátran elemzi Európa találkozásait különféle rasszizált csoportokkal, beleértve a – „cigányokként” hivatkozott – romákat is, és a 12–15. századtól kezdve térképezi fel azt az utat, amelyet a középkori Európában bejártak. Középkori írásos emlékek összegyűjtésével megmutatja a romákhoz kapcsolt faji jellegzetességeket, amelyek rasszizálódott kollektív identitásukat formálták. Heng hangsúlyozza: munkája azt mutatja meg, hogyan látták az európaiak a romákat, nem pedig azt, ahogyan a romák magukat reprezentálták. Utóbbi témát továbbra sem kutatják sokan, arról alig született elméleti munka, nemcsak a középkori, hanem a modern történelemtudományi kutatásokban sem (Heng 2018: 417).

A romák mások általi reprezentációjának legkorábbi példái azok a 10–11. századból származó történelmi dokumentumok, amelyeket Angus Fraser (1995) mutatott be először, majd később Geraldine Heng is használt a romák előítéletektől terhelt leírásának szemléltetésére. Hamza al-Isfahani (sz. 950) arab történész beszámolt egy találkozásról, amely az ötödik századi újperzsa uralkodó, V. Bahrám és egy roma származású ember, Zott között jött létre. A szöveg szerint Bahrám úgy döntött, hogy „alattvalói csak fél napot dolgozzanak, a maradék időt pedig közös evés-ivással töltsék zeneszó mellett. Azonban egy nap látott egy csoportot, akiknek volt bora, ám zenéje nem. [...] Az uralkodó meggyőzte India királyát, hogy küldjön neki zenészeket, szám szerint tizenkétezret, akiket aztán szétosztottak a perzsa királyság különböző részeibe, ahol sokasodtak” (Fraser 1995: 33, idézi Heng 2018: 418). Heng feltételezése szerint a romák ezeknek az embereknek a leszármazottai. Fraser is beszámol róla, hogy Hamza mellett Firdauszí 11. századi perzsa költő eposza is *zott*-nak nevezte ezeket a zenész bevándorlókat. Megjegyzi, hogy mind a *zotti* (a *zott* többes száma), mind a *luli* és *luri* nevek használatosak a perzsa nyelvben a cigányok megnevezésére. Firdauszí eposza szerint a friss indiai migránsokat Perzsia lakosai nem értékelték nagyra. Perzsia uralkodója nagylelkűen felajánlott nekik bizonyos javakat; ám a bevándorlókat gerinctelennek és hálátlannak írja le a költő. Beszámolója szerint a csoport tagjai nem vállaltak hosszú távú munkát; inkább

a gyors kielégülést keresték, büntetésük pedig a kényszerű nomád életmód volt (Heng 2018: 419).

Ez az első középkori szöveg ültette el annak az örökéletű, meggyökeresedett feltételezésnek a magjait, miszerint a romák gondatlan, hálátlan, felelőtlen idegenek lennének, akik a harcászat, gazdaság vagy politika terén nem bírnak semmilyen hatalommal vagy befolyással, akik inkább használják alkalmazkodókészségüket és eszüket a túléléshez. Rasszista logikával már ez a leírás is alsóbbrendűként mutatja be a romákat a letelepedett népeiségek képest. Heng aprólékos vizsgálat alá vetett több, főként Angus Fraser (1995) és Ian Hancock (1987) által használt szöveget is, hogy megmutassa: a romákat – különleges foglalkozásaik, készségeik és diaszpórában való létezésük miatt – különálló rasszként határozta meg környezetük. Hosszú leírása és szövegelemzése lényegét Heng így foglalja össze: „A középkori rasszfogalom tanulmányozása során kialakítottunk egy gyakorlatot: a rasszokat létrehozó működésmódok külső kényszerítő jellegét hangsúlyozzuk. Azt, hogy az emberek közti különbségek szelektíven, abszolút és fundamentális módon, feltételezett lényegükre redukálva íródnak körül. Egy-egy csoport e különbségek alapján definiálódik megkérdőjelezhetetlenül, majd kap állandó helyet a hatalmi viszonyok rendszerében” (Heng 2018: 447).

Heng a középkori cigányellenes előítéletekről, faji alapon lealacsonyító, dehumanizáló gyakorlatokról is teljes képet fest. E gyakorlatok szolgáltattak alapot a romák – mint rassz – a 13. századtól a 19. század közepéig tartó rabszolgasorban tartásához, amelyet „Dél-Kelet-Európában, illetve az 1859-ben Romániává egyesülő Havasalföld és Moldva területén” szenvedtek el (Heng 2018: 436). Különböző kutatások (Gheorghe 1983; Hancock 1987; Beck 1989; Achim 2004) szerint a roma népesség nagy csoportjait tartották embertelen rabszolgasorban a kolostorok és a bojárok (feudális urak). Rabszolgamunkájuk hozzájárult a feudális gazdaság működéséhez mind a középkorban, mind később, a román nacionalizmus hajnalán, az állam létrejötte során, egészen 1855–56 során bekövetkezett felszabadulásukig (Ibid.).

Sam Beck szerint „egyetemesen elterjedt, hogy a cigányok marginalizált, emberszámba nem vett csoportot alkotnak”. Rámutat, hogy a cigányság „a rabszolgaság, robotolás szinonimájává vált” annak ellenére, hogy „napjainkhoz hasonlóan a cigányok mindig is megjelentek a társadalom változatos osztályaiban és vagyoni csoportjaiban” (Beck 1989: 45). Beck fontos állítást tesz a rabszolgaságról.

Először is kijelenti, hogy a rabszolgaság az emberi lényeg áruvá tétele, ami nemcsak az emberi munka értékét fejezi ki, hanem az emberi kapcsolatokat is tárgyiasítja. Aime Césaire nagyhatású, *Discourse on Colonialism* [Beszéd a gyarmatosításról] (1972) című könyvében mutatta be a *thingification* (dologiasítás) elméletét. Ez az elnyomottak tárggyá válásának folyamatát írja le, melynek eredményeképpen az elnyomott létének végül nem lesz más célja, mint a gyarmatosító igényeinek kielégítése. A Césaire-féle *dologiasítás*-koncepció kapcsolódik az „áruvá tétel” fogalmához, amelyet Beck a romák rabszolgaságával kapcsolatban használ. Másodszor, Beck merész kijelentése szerint „a cigányok rabszolgasága, nemcsak elnyomó, hanem alkotó rendszer is volt: létrehozta az előítélet kultúráját” (Beck 1989: 54). Máshogy fogalmazva, a romákkal szembeni rendszerszintű és hosszantartó elutasítás és megkülönböztetés olyan strukturális körülményeket hozott létre, amelyek újra megerősítették és megvalósították a romák rasszizálását. Ahogy Beck megjegyzi, „bizonyos csoportokat meg szabad fosztani emberségüktől, míg másokat nem” (Ibid.).

A késő 18. században a tudományt a kapitalista kizsákmányolás és a gyarmatosítás igazolására használták egy olyan hierarchikus osztályozási rendszer alkalmazásával, amelyben a sötét bőrű emberek általában az emberiség legalsó fokára sorolódtak, szemben más, világosabb bőrű csoportokkal. Ekkoriban Európában a romákat is alsóbbrendűnek tekintették, megfosztották emberségüktől. A fehér európaiak már jóval azelőtt is belső idegenként tekintettek a romákra, hogy a 15. század és a 17. század közepe közötti időszakban először találkoztak tőlük különböző ázsiai, afrikai és amerikai emberekkel. Az irodalom szerint a rasszizmus – ez a pszeudo-tudományos konstrukció – tette lehetővé a társadalmi és kulturális különbségek biológiai nyelven való magyarázatát; kiötlői más népeket gyarmatosító, kizsákmányoló, rabszolgasorba taszító, sőt elpusztító gyakorlataikat igazolták általa. Bár a rassz biológiai koncepcióját – amely az emberek közti lényegi különbségek és hierarchia feltételezésén alapul – a tudományos gondolkodás megcáfolta, a rassz mint társadalmilag konstruált kategória és a rasszizálódás mint társadalmi és gazdasági folyamat és állapot továbbra is társadalmi elemzés tárgyát képezi. A romákkal kapcsolatos tudományos munkáról Beck kritikusan így ír: „[...] jelentős munka zajlott annak feltárására, hogy a cigányok miként kerülnek bizonyos társadalmak peremére. A cigányokkal kapcsolatos tudományos diskurzus ugyanakkor nem vizsgálta a marginalizáció eredetét, a hatalmi viszonyokat, a

történelmi folyamatokat, az aktív ellenállást, sőt még azt sem, hogy a cigányok milyen módon asszisztálnak aktívan az őket uralmuk alá hajtó folyamatokhoz” (Beck 1989: 54).

David Mayall (2004) munkája összhangban van a Beck által is sürgetett új kutatási iránnyal. Mayall aprólékosan elemzi a cigányokkal kapcsolatos tanulmányokat. A cigány identitások létrejöttének és reprodukciójának a kora 16. századtól napjainkig tartó konfliktusos és ellentmondásos folyamatát helyezi a fókuszba. Mayall, hogy érzékletesen szemléltesse a cigány identitások konstrukciójának alakulását, az építkezés analógiáját használja. „A *cigány rassz* építményének alapjait a 19. századi tudományos elméletek fektették le” (Mayall 2004: 35, kiemelés tőlem). A szerző szerint az 1945 utáni megközelítések a romákat inkább etnikai csoportként, semmint rasszként azonosítják, bennük a nomád életmód helyett a migráció és az idegen eredet kerül a középpontba. Ahogy rámutat: „[az etnicitás építménye] nagyon emlékeztet a rassz építményére, ugyanazokat a téglákat használja, ám a habarcsot a rasszista tudomány helyett az eredet, a kultúra és a származás fogalmi adják” (Ibid.). Mayall szerint a rassztól az etnicitás felé való hangsúlyeltolódás folyamatát kritikus vizsgálódás tárgyává kell tenni, ahogy azt is, hogy a különféle, romákat vizsgáló tudományos irányzatok milyen módszereket, megközelítéseket és elméleti kereteket hoztak létre erre a folyamatra hivatkozva. Ugyanakkor elmulasztja, hogy a romákról újratermelődő perspektívák helyett újakat ajánljon. „Az a meggyőződés, miszerint a cigányok külön rasszhoz tartoznak, bőven túlélte a rasszista osztályozás tudományos cáfolatát: bár a rasszista építmény alapjai megszűntek, az épület továbbra is áll, főként amiatt, hogy bizonyos szerzők és csoportok a régi ideológiákat különböző formákban újra és újra megerősítve hozzájárulnak a falak fennmaradásához” (Mayall 2004: 36). Én is egyetértek Mayall konklúziójával a folyamatos ismétlésről. Abban is igaza van, hogy látszólagos objektivitásuk ellenére a romákkal kapcsolatos tudományos művek értékelésekor tekintetbe kell vennünk a társadalmi és politikai közeget, amelyben születtek, és amelyet még mindig az emberek osztályozásának gondolata határoz meg. Ezzel együtt Sam Beck javaslata szerint nemcsak a romákkal kapcsolatos tudástermelésre való kritikai reflexió, a pozíciók és hatalmi viszonyok elemzése fontos. Ő arra is hívja e tanulmányok alkotóit, hogy gondolkodásukat integrálják a szélesebb történelmi, társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok kontextusába, és adjanak lehetőséget maguknak a romáknak arra, hogy részt vegyenek és létrehozzanak egy másfajta

episztemológiát, hogy alakíthassák „az erőket, amelyek uralmuk alá hajtják őket” (Beck 1989: 54).

Nicolae Gheorghe (1946–2013) szociológus, az egyik legszélesebb körben ismert roma értelmiségi, szintén részt vett a roma identitás megalkotásában. A romák „etnikai alapú identitásépítését” igyekezett megkülönböztetni a késő 18. századi nemzet- és államalakító törekvésektől, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak a romák kirekesztéséhez, stigmatizációjához és kriminalizációjához. Gheorghe célja egybevágott azoknak a romákat támogató nemzetközi és emberi jogi szervezeteknek az igyekezetével, akik a gyűlölt, alsóbbrendű cigányt a tiszteletre méltó és egyenlő roma képével igyekeztek leváltani. Ezt így magyarázta:

„Számptalan fogalom létezik a területhez nem kötődő, államok között élő vagy szétszóródott kisebbségek leírására. Miért használtam hát épp a transznacionális kifejezést? A cél, hogy nyilvánvalóvá tegyük: fejlődhetünk a nemzetállamoktól és nemzeti kisebbségektől eltérő módon. Hangsúlyozom: a nem nemzeti vagy nemzetek feletti intézmények mintájára felépíthetünk egy dinamikus etnicitást, egy új arculatot” (Gheorghe 1997: 161, idézi Mayall 2004: 32).

Gheorghe belátja, hogy minden identitás kitalált, mesterségesen alkotott és politikai. Ugyanakkor számára a transznacionális roma identitás eltér más nemzeti identitásoktól, és következésképp más politikai stratégiát követel meg. 1997-ben Andrzej Mirgával, a kiemelkedő roma antropológussal együtt jelentette meg a *The Roma in the Twenty-First Century: A Policy Paper* [A romák a 21. században: szakpolitikai megközelítés] című írást, amelyben kitértek több dilemmára és lehetőségre, többek között a transznacionális identitás építésére és más politikai projektekre is, amelyek a romák jövőjét meghatározhatják.

Globális kapitalizmus: A romák mélyen gyökerező, strukturális, rasszizált elnyomása

A roma emberek jelentős többsége a történelem során elutasítástól, rendszerszintű diszkriminációtól, erőszaktól, rasszizálástól, valamint halmozódó társadalmi és gazdasági hátrányoktól szenvedett, amelyek évszázadokon keresztül megakadályozták integrációjukat Európa intézményi és társadalmi szövetébe. A romákról alkotott képet a történelem során különböző folyamatok formálták. Először a megbízhatatlan csavargó, bűnöző képe alakult ki róluk, manapság pedig még

mindig javíthatatlanul nomádnak tartják őket, rasszizált másságuk kerül fókuszba (Okely 1983). Ugyanakkor a romákról alkotott negatív képzetek és reprezentációk észrevétlenül normalizálódnak és válnak különböző társadalmi mechanizmusok és struktúrák alapjává. A romákat illető rasszista felfogás bőséges alapot szolgáltat az őket elnyomó politikák, intézkedések megalkotásához, valamint rasszizált és mélyen gyökerező, rendszerszintű diszkriminációjukhoz és elnyomásukhoz nemzetközi és helyi szinten is (Kóczé 2018b). A posztstrukturalizmus és posztmodernizmus korában az imperializmus nagyszabású narratívája hanyatlóban van, és ritkán kerül előtérbe, amikor a romák kirekesztéséről vagy rasszizálásáról van szó – ezek azok a folyamatok, amelyek meghatározzák a világméretű hierarchikus rendszerekben elfoglalt helyüket is. Míg a strukturális imperializmus elmélete képes magyarázatot adni az imperialista és kizsákmányolt országok közti nem múló egyenlőtlenségekre (Galtung 1971), a világrendszer-elemzés túlmutat a nemzet- és államközpontú politikai struktúrára. Ez az elmélet segít megérteni az egymáshoz kapcsolódó transznacionális politikai egységeket érintő imperializációt és a háttérben zajló világgazdasági folyamatokat a centrum, a félperiféria és a periféria országaiban, illetve azok között (Wallerstein 2004). A világrendszer-elmélet kutatóinak többsége felismeri a rasszizmus jelentőségét, de a rassz és a rasszizálódás fogalmait inkább ideológiaként vagy a globális kapitalista rendszer tüneteiként értelmezik (Balibar és Wallerstein 1991). Wallerstein értelmezése szerint a rasszizmus és a szexizmus is olyan ideológiák, amelyek fenntartják és újratermelik a globális kapitalista gazdaságot: „[a rasszizmus] lehetővé teszi, hogy a munkaerő egy jelentős része sokkal kisebb jutalmat kapjon, mint amit teljesítménye alapján megérdemelne” (Ibid., 34.). Itt Wallerstein főleg a kizsákmányolt és alulfizetett munkásosztályra utal, amelyet „fehérek” és színes bőrűnek tekintett csoportok együtt alkotnak, de nem magyarázza meg azt a rasszizált, rendszerszintű munkanélküliséget, amely európai romák tömegeit sújtja. Az EU Alapjogi Ügynökségének friss riportja elismeri, hogy 2020-ra Európában 20 millió embert fenyeget szegénység és társadalmi kirekesztés, és hogy ebben a csoportban felülreprezentáltak a romák (European Union Agency for Fundamental Rights, 2020: 9). Ráadásul „a romák 80%-a továbbra is az országában meghatározott szegénységi küszöb alatt él. Minden harmadik roma csapvíz nélküli házban lakik, tízből egy villanyáram nélküli házban, és [...] minden negyedik roma (27%), valamint minden harmadik roma gyermek (30%) szenvedett éhezéstől a[z adatfelvételt] megelőző hónapban” (Ibid.). Az adatok szerint a romák

rendszerszintű munkanélküliségtől, társadalmi kirekesztéstől és politikai jogfosztástól szenvednek mind a centrum (Nyugat-Európa) mind a félperiféria (Kelet-Közép- és Dél-Kelet-Európa) országaiban. Quijano bemutatja a kortárs kapitalista felhalmozás törvényeit és mechanizmusait, amelyek újratermelik és újraformálják a rasszista és nemi alapú megkülönböztetést a társadalmi és térbeli hierarchiák rendszerében. Ezen folyamatok által a minimumjövedelemből élők, a végletekig kizsákmányolt munkások, a rasszizált csoportok és a szegregációban élők kirekesztődnek a tőkefelhalmozás lehetőségéből (Quijano és Ennis 2000). Marx szerint a munkanélküli (nem produktív) emberek jelentik azt a „felesleges népeiséget”, amelyet a kapitalista feltételek hoznak létre és tartanak fenn (Marx 1990: 794). Ők három kategóriába rendezhetők: a *lebegők*, a *látensek* és a *stagnálók* csoportjába, illetve Marx egy negyedik kategóriát is megnevez, a *lumpenproletárokat*. Ez utóbbi kívül esik a munkásosztályon, a társadalom legalsóbb csoportja, ahova a csavargók, bűnözők, prostituáltak tartoznak (Ibid., 797. oldal). Az államszocializmus és a marxista doktrína uralmának időszakában a romákkal való viszonyt is a lumpenproletariátussal kapcsolatos, mélyen gyökerező sztereotípiák és előítéletek határozták meg.

Itt most nem Marx eurocentrikus kategóriáinak teljes körű kritikája a lényeges, hanem annak illusztrációja, hogy a kapitalista felhalmozás logikája szerint a globális, hierarchikus munkaerő-megoszlást a helyi gazdasági rendszerek termelik újra. Ezekben a (termelésre képtelen), „felesleges” népeiséget mind társadalmi (rasszizálás), mind földrajzi (szegregáció) szempontok alapján megkülönböztetik. Prem Kumar Rajaram meggyőzően érvel amellett, hogy „a kapitalista termelési mód nemcsak rasszizált struktúrát hoz létre, nemcsak a rasszista ideológia mindent átfogó struktúráját. A kapitalizmus maga is e rasszista történelem gyermeke (Hall 1996; Dirlik 2002)” (Rajaram 2018: 629). A kapitalizmus és a rasszizálás is megfosztja a hatalmon kívül rekedteket emberségüktől. E két folyamat dialogikus viszonyban van egymással. Létrehozójuk a globális kapitalizmus alapját alkotó anyagi egyenlőtlenség, és annak ismeretelméleti, strukturális alá-fölé rendeltségi viszonyai (Quijani és Ennis, 2000). Ahogy a 2020-as EU-riport megjegyzi, a romák szegénységben élő 80%-a – sokszoros, rendszerszintű megkülönböztetésük és állandósult társadalmi és gazdasági hátrányaik következtében – rasszizált, „felesleges” népeiséggént jelenik meg Európában. Marginalizációjukat tehát a globális kapitalizmus alá-fölé rendeltségi viszonyainak tükrében kell vizsgálni.

Új irány: a rasszizmus és a romák rasszizálása – újragondolva

Minden kísérlet, amely a romák identitásának alakulását és meggyökeresedését a társadalmi konstruktivista magyarázatokra hagyatkozva próbálja vizsgálni, elkerülhetetlenül elköveti a csoport egysíkú és rasszista bemutatásának hibáját. A rassz-alkotás állandósult folyamatából való kiugrás egyik termékeny lehetősége a romákkal kapcsolatos szakirodalom dekonstrukciója, illetve a romák által különféle gender- és rassz-alapú rendszerekben megvalósított változások, folyamatok és ellenállás elemzése. Ráadásul ez lehetőséget adna arra is, hogy különféle helyi történelmeket, narratívákat és küzdelmeket összekapcsoljunk, ezzel szinergiákat és szolidaritást hozva létre elnyomott, rasszizált csoportok között.

Ezzel együtt új nyelvet és elemzési módot is alkothatunk, amely az évszázadokon át megalázott, bántalmazott, megerőszakolt, diszkriminált és – a legextrémebb esetekben – elpusztított romákat végre humanizálná. A II. világháború (1939–1945) alatt a nácik és szövetségeseik több mint félmillió romát gyilkoltak meg szisztematikusan (Hancock 1987).

A romákkal kapcsolatos tanulmányok archívumainak vizsgálata és újraértelmezése mellett a kritikai rasszelmélet olyan elemzési keretet, módszertant és nyelvet biztosít, amely képes az elnyomások és rasszizálódás rendszereit alaposan megvizsgálni, és a rasszról nemcsak mint identitásról, hanem mint felső nyomásra kialakult és folyamatosan változó, hierarchikus társadalmi kategóriáról gondolkodni.

Ugyanakkor a rasszizmus fogalma több romákkal kapcsolatos tanulmány fókuszába került már, amelyek a „rasszista előítéletekkel”, a romákkal ellenséges attitűdökkel vagy a „romafóbiával” (McGarry 2017) és „cigányellenességgel” foglalkoztak. Ezek a megközelítések nagyon fontosak, ám továbbra is alulbecsülik az anyagi javak eloszlásának jelentőségét. Ezen kívül, mivel középpontjukban az identitás áll, a rasszizmust ideológiaként, egyéni szintű pszichológiai jelenségként elemzik, erkölcsi és viselkedésbeli kudarcként, vagy egyszerűen a történelmi gyökerű romaellenesség újbóli megnyilvánulásaként értelmezik. Ehelyett, Eduard Bonilla-Silva (1997) nyomdokain járva a rasszizmust társadalmi rendszerként kell értelmeznünk, amely a társadalom osztály- és nemi alapú szerveződésével együtt ható ideológiai, gazdasági és társadalmi struktúrákban gyökerezik és termelődik újra. Ezért elemző munkánk célja az is, hogy felfedje az intézmények rejtett és láthatatlan (látszólag színvak) rasszista működését, amely fenntartja és újratermeli a rendszerszintű rassz-alapú egyenlőtlenséget. Ahogy Bonilla-Silva hangsúlyozza:

„nem haladhatjuk meg a rasszizálás korát anélkül, hogy felszámolnánk magunk között a rasszizáló gyakorlatokat” (Bonilla-Silva 1997: 85). Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy azon anyagi jellegű társadalmi körülmények és mechanizmusok bemutatása nélkül, amelyek különböző történelmi pillanatokban lehetővé tették a romák diszkurzív és struktuális rasszizálódását, nem végezhetjük el a rasszizmus, a rassz és rasszizálódás fogalmainak elemzését.

Fordította: Lőrincz Borbála

Irodalom

Achim, V. (2004). *The Roma in Romanian history*. Budapest/New York: Central European University Press. <https://doi.org/10.7829/j.ctt1cgf81f>.

Acton, T. A. (2016). Scientific racism, popular racism and the discourse of the Gypsy Lore Society. *Ethnic and Racial Studies*, 39(7), 1187–1204. <https://doi.org/10.1080/01419870.2015.1105988>.

Allen, T. (1994). *The invention of the white race*. London/ New York: Verso.

Balibar, E., & Wallerstein, I. (1991). *Race, nation, class: Ambiguous identities*. London: Verso.

Beck, S. (1989). The origins of Gypsy slavery in Romania. *Dialectical Anthropology*, 14(1), 53–61. <https://doi.org/10.1007/BF00255926>.

Bonilla-Silva, E. (1997). Rethinking racism: Toward a structural interpretation. *American Sociological Review*, 62(3), 465–480. Retrieved February 18, 2020, from www.jstor.org/stable/2657316

Bonilla-Silva, E. (2015). More than prejudice: Restatement, reflections, and new directions in critical race theory. *Sociology of Race and Ethnicity*, 1(1), 73–87. <https://doi.org/10.1177/2332649214557042>.

Césaire, A. (1972). *Discourse on colonialism*. New York: Monthly Review Press.

Dirlik, A. (2002). Rethinking colonialism: Globalization, postcolonialism, and the nation. *Interventions*, 4(3), 428–448. <https://doi.org/10.1080/1369801022000013833>.

Fraser, A. (1995). *The gypsies*. Chichester: Wiley. 8 Racialization, Racial Oppression of Roma Galtung, J. (1971). A structural theory of imperialism. *Journal of Peace Research*, 8(2), 81–117.

Gheorghe, N. (1983). Origins of Roma's slavery in Rumanian principalities. *Roma*, 7(1), 12–27.

Gheorghe, N. (1997). The social construction of Romani identity. In T. Acton (Ed.), *Gypsy politics and Traveller identity*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.

Goldberg, D. T. (2006). Racial Europeanization. *Ethnic and Racial Studies*, 29(2), 331–364. <https://doi.org/10.1080/01419870500465611>.

Gresham, D., Morar, B., Underhill, P. A., Passarino, G., Lin, A. A., Wise, C., ... Kalaydjieva, L. (2001). Origins and divergence of the Roma (Gypsies). *American Journal of Human Genetics*, 69(6), 1314–1331. <https://doi.org/10.1086/324681>.

Hall, S. (1996). Race, articulation on societies structured dominance. In H. A. Baker Jr., M. Diawara, & R. H. Lindeborg (Eds.), *Black British cultural studies: A reader* (pp. 16–60). Cambridge: Cambridge University Press.

Hancock, I. (1987). *The Pariah syndrome: An account of Gypsy slavery and persecution*. Ann Arbor: Karoma Publishers.

Hannaford, I. (1996). *Race: The history of an idea in the west*. Baltimore/Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press.

Heng, G. (2018). *The invention of race in the European middle ages*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108381710>.

Kóczé, A. (2018a). Transgressing borders: Challenging racist and sexist epistemology. In S. Beck & A. Ivasiuc (Eds.), *Roma activism: Reimagining power and knowledge* (pp. 111–129). Oxford: Berghahn.

Kóczé, A. (2018b). Race, migration and neoliberalism: Distorted notions of Romani migration in European public discourses. *Social Identities*, 24(4), 459–473. <https://doi.org/10.1080/13504630.2017.1335827>.

Kovats, M., & Surdu, M. (2015). Roma identity as an expertpolitical construction. *Social Inclusion*, 3(5) <http://dx.doi.org/10.17645/si.v3i5.245>

Lemon, A. (2019). The matter of race. In D. Rainbow (Ed.), *Ideologies of race: Imperial Russia and the Soviet Union in global context*. Montreal/Kingston/London/Chicago: McGill-Queen's University Press.

Lewy, G. (2000). *The Nazi persecution of the gypsies*. New York/Oxford: Oxford University Press.

Lucassen, L., Willems, W., & Cottaar, A. (1998). *Gypsies and other itinerant groups: A socio-historical approach*. New York: St. Martin's Press. Marx, K. (1990). *Capital: A Critique of Political Economy*, Penguin Books.

Matras, Y. (1995). *Romani in contact: The history, structure and sociology of a language*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Matras, Y. (1999). Johann Rüdiger and the study of Romani in 18th century Germany. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 9, 89–116. Fifth series.

Matras, Y. (2002/2004). *Romani: A linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486791>.

Mayall, D. (2004/2003). *Gypsy identities 1500–2000: From egipcyans and moon-men to the ethnic romany*. Florence: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203490051>.

McGarry, A. (2017). *Romaphobia: The last acceptable form of racism*. London: Zed.

Mills, C. W. (1998). *Blackness visible: Essays on philosophy and race* (1st ed.). Ithaca: Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/j.ctt1tm7j79>.

Mirga, A., Gheorghe, N., & Project on Ethnic Relations – Princeton, USA. (1997). *The Roma in the twenty-first century: A policy paper*. Princeton: Project on Ethnic Relations.

Morar, B., Gresham, D., Angelicheva, D., Tournev, I., Gooding, R., Guergueltcheva, V., ... Kalaydjieva, L. (2004). Mutation history of the Roma/Gypsies. *American Journal of Human Genetics*, 75(4), 596–609. <https://doi.org/10.1086/424759>.

Okely, J. (1983). *The traveller-gypsies* (Changing culture series). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511621789>.

Omi, M., & Winant, H. (2014). *Racial formation in the United States*. New York: Routledge.

Quijano, A., & Ennis, M. (2000). Coloniality of power, eurocentrism, and Latin America. *Nepantla: Views from South*, 1(3), 533–580. <https://www.muse.jhu.edu/article/23906>

Rajaram, P. K. (2018). Refugees as surplus population: Race, migration and capitalist value regimes. *New Political Economy*, 23(5), 627–639. <https://doi.org/10.1080/13563467.2017.1417372>. Raced markets, Guest Edited by: Lisa Tilley and Robbie Shilliam.

Ringold, D., Orenstein, M. A., & Wilkens, E. (2004). *Roma in an expanding Europe: Breaking the poverty cycle*. Retrieved from <https://ebookcentral.proquest.com>

Rostas, I. (2019). *A task for Sisyphus: Why Europe's Roma policies fail*. Budapest: Central European University Press.

Surdu, M. (2016). *Those who count: Expert practices of Roma classification*. Hungary: Central European University Press.

van Baar, H. (2011). *The European Roma: Minority representation, memory and limits of transnational governmentality*. Amsterdam: F&N Eigen Beheer.

Wallerstein, I. (2004). *World-systems analysis: An introduction*. Durham: Duke University Press.